

POJEM KULTÚRY AKO *SUPERŠTRUKTÚRY* V DIELE IGORA HRUŠOVSKÉHO

MARTA B. ZÁGORŠEKOVÁ, Fakulta medzinárodných vzťahov, Ekonomická univerzita v Bratislave, Bratislava, SR

ZÁGORŠEKOVÁ, M. B.: Culture as *Superstructure* in the Works of Igor Hrušovský
FILOZOFIA 71, 2016, No. 7, pp. 832-844

The objective of the paper is to shed light on Igor Hrušovský's ambition to develop a scientific paradigm of philosophical thinking in Slovakia, which would also include philosophy of culture. Special attention is paid to his understanding of culture as a *superstructure*. He was one of the first to explore the philosophical relevance of the scientific concepts such as *system*, *structure*, and *superstructure*. Hrušovský's concept of culture not only encouraged those interested in the development of culture; he *de facto* was also the first to formulate scientific culturology paradigm in Slovakia. Many Slovak philosophers drew on his conception in further more profound articulations of philosophical concepts and methods (among them mainly Vojtech Filkorn, Milan Zigo, Vladimír Bakoš, Pavol Cmorej, František Mihina, Etela Farkašová, Jozef Viceník as well as the philosophers attached to Bratislava philosophical and methodological school).

Keywords: Philosophy – Culture – Structure – System – Superstructure

1. Úvod. Prv, než sa pokúsime o interpretáciu Hrušovského konceptu kultúry ako *superštruktúry*, stručne sa zmienime o historickej situácii, v akej sa filozofia na Slovensku ocitla v medzivojnovom období a počas krátkej periódy *détente*, po druhej svetovej vojne, respektíve následnej dlhej periódy normalizácie. Život i dielo Igora Hrušovského nesie stopy všetkých týchto periód našej histórie. Je svedectvom toho, ako sa v týchto zložitých spoločenských a politických podmienkach snažil rozvíjať scientistickú paradigmu filozofie. Jeho iniciatívu niektorí slovenskí filozofi nadšene akceptovali, no viac bolo tých, čo ju zatracovali. Hlavne v tzv. normalizačnom období sa Hrušovský stal terčom kritiky zo strany tých slovenských filozofov, ktorí sa pokladali za pravoverných vykladačov a strázcov marxizmu-leninizmu. V tejto štúdii však ohlasy a kritiky jeho diela podrobnejšie neskúmame. Naším cieľom je upriamiť pozornosť na konceptuálny význam jeho ponímania *štrukturologie* (Bakoš 2009, 11), a hlavne jeho konceptu kultúry ako *superštruktúry*.

V období *détente* vďaka čiastočnému uvoľneniu politickej atmosféry vo vtedajšom Československu filozofi živo diskutovali nielen o aktuálnych spoločenských otázkach, ale aj o iniciatívach západoeurópskeho filozofického myslenia. Hoci navonok neraz pod rúškom stále pretrvávajúcich a zjednodušených téz marxizmu-leninizmu, v skutočnosti mnohí slovenskí a českí filozofi v tom čase bojujú proti politickým deformáciám filozofie.

Predpoklady samostatného vývinu filozofie na Slovensku boli vytvorené už v období medzi dvomi vojnami i v krátkom období po druhej svetovej vojne. Na tvorivom a samostatnom vývine slovenskej filozofie v uvedených obdobiach sa podieľali okrem Igora Hrušovského aj viacerí významní slovenskí filozofi, napríklad predstaviteľ filozofie života a antifašista Svätopluk Štúr, kartezián Juraj Cíger, ako aj teológ Ladislav Hanus a iní. Krátko po roku 1945 sa zásluhou Mariana Várossa a ďalších filozofov, ktorých jeho dielo inšpirovalo, začína rozvíjať nová filozofická disciplína – axiológia. O rozvoj štrukturalistickej paradigmy v slovenskej literárnej vede a estetike sa zaslúžil Mikuláš Bakoš a po roku 1945 Anton Popovič, František Miko a iní (Matejov, Zajac 2005).

Je zaujímavé, že už v medzivojnovom období sa v slovenskej filozofii a vede stretne s tvorivou reakciou na dve vtedy v Európe prevládajúce filozofické paradigmy: na antropologickú paradigmu (hlavne Svätopluk Štúr) a na scientistickú paradigmu (hlavne Igor Hrušovský a ďalší štrukturalisti).

Ak z dnešného hľadiska hodnotíme vtedajšie snahy spomenutých filozofov a vedcov, jednoznačne môžeme konštatovať, že napriek mnohým politickým prekážkam doby významne prispeli nielen k rozvoju filozofie a vedy, ale zaslúžili sa aj o prekonanie tak fašistických, ako aj boľševických ideologických obmedzení v celej šírke slovenskej kultúry.

V medzivojnovom období snahy o rozvoj autentickej filozofie museli čeliť mnohým politickým prekážkam. V roku 1933 sa k moci dostala nemecká nacistická strana NSDAP na čele s Adolfom Hitlerom a v strednej Európe sa začína šíriť fašizmus, nacizmus a ďalšie formy politického extrémizmu. Hitlerov blízky spolupracovník a neskorší vojnový zločinec Joseph Goebbels za účinnej podpory nacistov rozpútal protižidovský teror.

V roku 1936 bol v Rakúsku zastrelený scientisticky orientovaný profesor filozofie Moritz Schlick, keď kráčal po tzv. filozofickom schodisku Viedenskej univerzity, aby predniesol svoju poslednú prednášku v letnom semestri o filozofii fyziky. Jeho vrahom bol vtedajší študent Johann Nelböck, človek so psychopatickými sklonmi. Motívy vraždy nikdy neboli celkom objasnené (Kampits 1995, 154).

Pokiaľ ide o ďalší vývoj vedeckej filozofie, ktorú inicioval Moritz Schlick, jeden zo zakladateľov známeho Viedenského krúžku, jeho smrť mala za následok zánik tohto krúžku. Viedenský krúžok v tom čase reprezentoval novú vedeckú a kritickú paradigmu európskej filozofie ako protiklad klasického nemeckého idealizmu a voluntarizmu.

Rok po vražde Moritza Schlicka bolo z iniciatívy Igora Hrušovského v Bratislave založené významné združenie filozofov nadväzujúcich na iniciatívy Viedenského krúžku so zámerom venovať sa výskumu vedeckého poznania a jazyka vedy. Činnosť združenia, ktoré dostalo názov *Vedecká syntéza*, trvala síce iba tri roky (1937 – 1940), ale jej mimoriadny význam vieme plne oceniť až dnes. *Vedecká syntéza* v medzivojnovom období reprezentovala nielen snahu o rozvoj vedeckej filozofie, ale aj požiadavku nezávislého sociálneho statusu slovenskej vedy. Z pohľadu vývoja filozofie v strednej Európe ide o významnú orientáciu, v rámci ktorej nájdeme odzrkadlenie rakúskej, českej, poľskej i ruskej štrukturalistickej paradigmy, ako aj myšlienok európskej umeleckej avantgardy. „Ak by sme mali stručne charakterizovať základné črty Hrušovského pokusu o osnovanie vedeckej filozofie, jeho prínos spočíva nielen v tom, že na úrovni a kriticky oboznamoval

slovenskú kultúrnu verejnosť so scientistickým prúdom európskeho, resp. svetového filozofického myslenia, ale navyše, a predovšetkým na základe pozitivistických štrukturalistických inšpirácií sa pokúsil systematicky programovo konštituovať v slovenských podmienkach intelektuálnu bázu pre rozvoj tohto typu myslenia“ (Bakoš 2009, 21). Táto iniciatíva, ako konštatuje Vladimír Bakoš, neskôr v dôsledku nežičlivých podmienok nebola adekvátne zúročená. „On sám však veľmi výrazne prispel k posilňovaniu tých tendencií v slovenskej kultúre a myslení, ktoré sa uvedomele usilovali o vedeckosť a teoreticko-metodologickú fundovanosť myslenia a tvorby“ (Bakoš 2009, 21).

Svedectvo o pokračovaní myšlienok zrodených na báze *Vedeckej syntézy* poskytujú Hrušovského diela z obdobia *détente*, patriace medzi najplodnejšie a najrozvinutejšie pokusy o rozvoj štrukturalistickej paradigmy.

Igor Hrušovský v diele *Problémy, portréty, retrospektívy* (Hrušovský 1965) opäť nastolil problém skúmania štruktúrnych vzťahov predmetu poznania. Jeho ponímanie tejto paradigmy malo oproti vtedajšej marxistickej gnozeológii oveľa bližšie k scientizmu a štrukturalizmu. Poukazovalo totiž na význam vplyvu synchrónnych a diachrónnych sietí, v rámci ktorých treba daný predmet vedeckého poznania skúmať. Hrušovský síce tvorivo nadväzuje na Hegelovu a Marxovu dialektiku, ale na rozdiel od dogmatického marxizmu, nachádza v spojení dialektiky so štrukturalizmom novú filozofickú iniciatívu. Reaguje tak okrem iného aj na štrukturalistické podnety z medzivojnového obdobia, ktoré v perióde *détente* opäť ožili a mali medzi vedcami a filozofmi v európskych akademických kruhoch významné postavenie.¹

V stredoeurópskom kontexte štrukturalistická výzva v oblasti spoločenských vied a filozofie vrhla kritiku na prevládajúcu zjednodušenú marxistickú filozofiu, v tom čase síce stráženú komunistickou ideológiou, ale s čoraz väčšmi slabnúcou silou. Z politického hľadiska sú legendárne šesťdesiate roky 20. storočia periódou *détente*, ktorá aj na Slovensku umožnila slobodné vdychovanie nových filozofických myšlienok šíriacich sa na európskych univerzitách.

Hrušovského filozofická interpretácia štrukturalizmu je špecifická v tom, že rozvinul teoretické a metodologické argumenty zdôvodňujúce funkcie kľúčových štrukturalistických kategórií modernej filozofie – kategórie *systému*, *štruktúry* a *superštruktúry*. Jeho reakcia na štrukturalizmus nebola iba prejavom akceptácie novej paradigmy, ale hlavne snahou o rozpracovanie vedeckých metód filozofie a v jej rámci filozofie kultúry. V Hrušovského koncepcii kultúry ako *superštruktúry* je filozofia takým jej vnútorným pilierom, ktorý udržiava ideovú usporiadanosť *kultúrnej superštruktúry*. Pritom *kultúrnu superštruktúru* poníma ako autoregulačné usporiadanie sociálnych a kognitívnych komponentov kultúry. Filozofický pojem kultúry, ktorým sa zaoberá vo väčšine svojich diel, Hrušovský interpretoval novým originálnym spôsobom ako *superštruktúrny* fenomén obsahujúci v sebe ďalšie, relatívne imanentné sociálne a mentálne štruktúry a subštruktúry, (resp. mikro- a makroštruktúry), schopné dynamicky pretvárať daný spôsob usporiadania vzťahov.

¹ Pozri práce Pražského lingvistického krúžku (skratka PLK), ktorý vznikol v r. 1926, bol obnovený v r. 1990 a trvá dodnes. PLK je jadrom ďalších štrukturalistických škôl v európskej lingvistike.

Hrušovského ponímanie kultúry ponúka nové východisko teoretického skúmania kultúry pomocou všeobecných filozofických metód. Veľký dôraz kládol na požiadavku interdisciplinárneho postupu a zdôraznil, že skúmanie sociokultúrnych procesov je potrebné začleniť do kontextu vzťahov filozofie a špeciálnych vied. Výraznou „filozofizáciou“ teoretickej interpretácie kultúry Hrušovský prispel k rozvoju scientistickej paradigmy kulturologického bádania na Slovensku.

Igor Hrušovský

2. Štruktúra a systém. Pozrime sa teraz bližšie na to, ako Hrušovský poníma uvedený štrukturalistický koncept. Predovšetkým nadviazal na scientistickú metodológiu čiastkových vied (hlavne lingvistiky). V rámci tejto paradigmy rozpracúva hlavne interpretáciu troch kľúčových kategórií – *systému, štruktúry a superštruktúry*. Kategóriu *systému* rezervuje na vysvetlenie fungovania tých vzťahov, ktoré upevňujú relatívnu stabilitu daného celku, čiže na teoretický postup holistickej interpretácie kultúry. Kategóriu *štruktúry* poníma ako pojmový nástroj interpretácie autochtónnych funkčných vzťahov medzi jej elementmi. To ďalej v Hrušovského koncepcii znamená, že vzájomné funkčné vzťahy medzi štrukturalisticky definovanými entitami treba chápať jednak vo vertikálnej a jednak v horizontálnej architektúre. Pri tom v oboch dimenziách musíme skúmať nielen štruktúrne vzťahy, ale aj ich *superštruktúrne* usporiadanie.² Tie v realite spo-

² Výraz *superštruktúra* patrí z filologického hľadiska medzi scientistické pojmy moderny a post-moderny. Vyjadruje opak homogénneho, monolitného usporiadania určitého javu (napríklad bytia alebo spoločnosti.) *Superštruktúra* zo syntagmatického hľadiska vzniká priradením latinského výrazu *super-* (ako prvá časť zložených slov s významom *nad, vyššie, nadradený*) k výrazu *štruktúra* (lat. *eximinius structure*) s cieľom reprezentovať pyramídálne chápanie skúmaného javu, ktorého nižšie položené časti však pôsobia rovnako kauzálne ako vyššie usporiadané komponenty. Z hľadiska kognitívnych postupov tento pojem varuje pred simplifikáciou, ako aj pred absolutizáciou funkcie určitého (napr. ideologického) komponentu kultúry. V špeciálnych vedách má uvedený výraz svoju konkrétnu definíciu (napr. *superego* v psychoanalýze vyjadruje tretiu časť *psychickej* organizácie nachádzajúcej sa medzi *id* a *ego*). V genetike výraz *supergén* označuje skupinu génov, ktoré sa prenášajú spoločne ako jednotka. Z frazeologického hľadiska sa výraz *super* dnes často vyskytuje aj ako samostatná lexikálna jednotka

zorujeme pri riešení problému vzťahu kontinuity a diskontinuity ako empirických fenoménov evolúcie alebo transformácie skúmaného predmetu.

Toto ponímanie kauzálnych procesov v kultúrnej evolúcii sa líši od vtedajšieho prevládajúceho dialektického chápania v tom zmysle, že teoreticky preniká do hlbších imanentných príčin zmien a historických performancií konkrétneho elementu kultúry a jeho vplyvu na celostné usporiadanie všetkých vnútorných vzťahov. Z hľadiska teoretického skúmania kultúry sa ukázalo, že tento metodologický obrat je výnimočne stimulujúci, lebo prezentuje myšlienku imanentnosti a autonómnosti kultúry ako celku a zároveň aj myšlienku autonómnosti jej jednotlivých komponentov. Tento nový koncept môžeme pochopiť v tom zmysle, že znak imanentnosti získali všetky elementy kultúrnej štruktúry. Táto nová metodológia zabráňuje tomu, aby sa niektorej časti kultúry – napríklad náboženstvu alebo politike – pripisovalo v danej štruktúre dominantné postavenie, a iným elementom iba marginálne miesto (na rozdiel od vtedajšieho rozšíreného názoru, podľa ktorého dominantná úloha marxistickej ideológie v celom sociokultúrnom systéme sa zdôvodňovala ako „objektívna zákonitosť“ a ideológii boli podriadené všetky ďalšie prvky kultúry, umenia a vedy).

Druhým prínosom tohto metodologického obratu je upevňovanie paradigmy vedeckosti filozofie kultúry, lebo sprostredkovane spojil kognitívnu bázu špeciálnych vedných disciplín, akými sú napríklad sociológia, etnológia, religionistika alebo lingvistiká, s poznatkovým systémom filozofie.

Na filozofickú otázku kultúrnej evolúcie v zmysle tohto metodologického obratu bolo možné hľadať odpoveď viacerými osvedčenými metódami filozofie i špeciálnych vied, lebo obidve strany stáli pred novou výzvou vzájomných kognitívnych interakcií. Napriek tomu, že v Hrušovského textoch nebol priestor na podrobnejšie rozpracovanie tohto postupu, dnes vidíme jeho užitočnosť v tom, že poskytol novú, kognitívne užitočnú konceptuálnu metaforu filozofickej interpretácie kultúry. Zmysel tejto konceptuálnej metafory spočíval v tom, že nerovnomernosť vývoja historických alebo štruktúrnych elementov kultúry bolo možné pochopiť ako ich imanentnú zákonitosť a *superštruktúru* kultúry vysvetliť ako samoregulatívny sociálny proces.

Kontinuitné a diskontinuitné fenomény kultúry poníma Hrušovský ako vonkajší systémový prejav ich vývoja alebo zmeny, pričom preferuje takú interpretáciu týchto procesov, ktorá ich chápe ako stimulované hlavne imanentnými príčinami. Na druhej strane vysvetľovanie diskontinuity musí brať do úvahy princíp relativity elementov i štruktúrneho celku. Hrušovského konceptuálna metafora nevyžaduje iba skúmanie nevyhnutných vzťahov medzi elementmi danej štruktúry, ale upozorňuje aj na potrebu skúmať *superštruktúrne* intervencie, vyplývajúce z faktu polyštruktúrnosti celého sociokultúrneho procesu. Z hľadiska aktuálnych problémov skúmania kultúry dnes jasnejšie vidíme, akým významným teoretickým krokom bolo Hrušovského ponímanie kultúry ako polymorfného, resp. superštruktúrneho a zároveň celostného fenoménu. V súčasných teóriách kulturoló-

(príslovka) vyjadrujúca čosi naj, naj – najlepšie, vynikajúco, skvelo, výborne (Šaling et al. 2006, 1215; Špaňár 1987, 573).

gie patrí pluralistická štrukturalistická paradigma medzi všeobecne akceptované teoretické a metodologické východiská. Podľa Z. Lehmannovej za posledných tristo rokov došlo k tak významným civilizačným zmenám, že dnes môžeme hovoriť o globálnych socio-kultúrnych štruktúrach (Lehmannová et al., 2011, 23; slov. prekl. M. B. Z.).

Filozofickú koncepciu štruktúrnej plurality kultúry v kontexte Hrušovského myslenia nemôžeme interpretovať ako nejaký uzavretý systém. Dôkazom otvorenosti *superštruktúry*, ako aj jej komponentov je autochtónna, samoregulatívna schopnosť reagovať vlastným spôsobom na kauzálne stimuly a reštruktúrovať svoje vnútorné vzťahy a funkcie.

„Každá protirečivá jednota štruktúr a funkcií je vždy iba relatívne samostatnou totalitou, pretože totalitné celky sa vzájomne rozmanite prelínajú. Právom teda hovoríme o polyštruktúrnosti konkrétnej totality“ (Hrušovský 1965, 25).

Polyštruktúrnosť konkrétnej reality Hrušovský v tomto období interpretuje pluralisticky, i keď tento pojem sa v jeho texte nevyskytuje. Pluralistický kontext jeho ponímania *superštruktúry* je vybudovaný na vertikálnej funkčnej architektúre, ktorá jednak implikuje uznanie rozmanitých subordinovaných vzťahov a jednak vytvára predpoklad zdôvodnenia dominantnej zákonitosti.

Vzájomné interakcie medzi celkom a jeho zložkami Hrušovský poníma ako nepretržitú interakciu. Z hľadiska systémového začlenenia určitej štruktúry však Hrušovský odlišuje vonkajšie faktory vývoja danej entity od vnútorných imanentných stimulov evolúcie alebo transformácie. *„To znamená, že každá svojprávná štruktúra kultúrnej aktivity sa vyznačuje svojimi vlastnými imanentnými zákonmi samopohybu, no zároveň závisí od ostatných zložiek spoločensko-kultúrnej superštruktúry“* (Hrušovský 1970, 49-50; zvýraz. M. B. Z.).

„Jednotlivé oblasti skutočnosti teda nie sú nikdy úplne autonómne. Každá reálna oblasť, napríklad kultúrna sféra, nejakým zákonitým spôsobom súvisí s inými štruktúrami v celkovej kultúrnej superštruktúre ... To, čo je v jednej súvislosti vnútorné, v druhej môže byť vonkajšie. Keď hovoríme, že sa vonkajšie vzťahy jednej štruktúry javia ako vnútorné v nejakej superštruktúre, platí to vtedy, keď sú tieto vzťahy pre ňu nevyhnutné a zákonité, t. j. ak by bez nich táto širšia štruktúra prestala byť tým, čím je“ (Hrušovský 1970, 34-35; zvýraz. M. B. Z.).

Podľa nášho názoru ide o originálny filozofický koncept, pomocou ktorého sa Hrušovský postavil proti vtedajšej prevládajúcej ideologizovanej téze o absolútnom pôsobení vonkajších objektívnych síl vývoja spoločnosti na kultúru. Ak totiž uznáme, že *„v najautentickejšom zmysle slova“* (Hrušovského formulácia) je skutočným vývinom iba imanentný vývinový pohyb určitej oblasti, tak sme tým vytvorili filozofické predpoklady uznania vnútornej autoregulácie entít, a tým sme sa *eo ipso* dostali na pozíciu pluralizmu, hoci tento pojem sa v Hrušovského textoch (z pochopiteľných dôvodov a vzhľadom na vtedajšiu dobu) nevyskytuje.

Avšak Hrušovského koncepciu štruktúrovanej plurality nemôžeme interpretovať v duchu horizontálne usporiadaného uzavretého systému štruktúrovaných entít, ale práve naopak: Hrušovský striktne zastáva stanovisko takého ponímania pluralitných systémov, ktoré sú otvorené a schopné reagovať na vonkajšie podnety prostredníctvom svojich imanentných vlastností.

Horizontálnosť Hrušovský vždy poníma v kontexte metodologickej požiadavky skúmať predmet v priereze synchronných a diachronných vzťahov, čiže v horizonte skríženia vzťahov vytvorených v prítomnom a historickom čase. Konštatuje, že „*samou základnou vlastnosťou poznania ... je schopnosť zachycovať vzťahy, súvislosti a rozpory objektívnej skutočnosti*“ (Hrušovský (1965, 31).

Výzvu preferovať skúmanie vzťahov, v rámci ktorých sa predmet nachádza, Hrušovský chápe v duchu štrukturalistickej paradigmy rozvíjajúcej sa na pôde špeciálnych vied, hlavne lingvistiky a teórie literatúry. V šesťdesiatych rokoch 20. storočia sa totiž štrukturalizmus v strednej Európe šírila práve na pôde týchto vied. Do filozofie štrukturalizmu začal prenikať „zdola“, z kognitívnej lingvistiky, etnológie a teórie literatúry, čo je pre „kráľovnú vied“ postmoderná skúsenosť. Ukázalo sa, že poznatky týchto vied získané pomocou štrukturalistickej paradigmy sa osvedčili pri skúmaní reálnych javov a faktov, teda že sú plne využiteľné aj pri teoretických a filozofických generalizáciách. Zrejme v tomto duchu by sme mohli pochopiť Hrušovského výzvu sústreďovať sa na poznanie vzťahov, v ktorých sa predmet poznania nachádza.

Obrat k smerom k štrukturalistickej paradigme v Hrušovského filozofii prispel nielen k posilneniu vzťahu medzi vedou a filozofiou, ale aj k tomu, že aj pre jednotlivé kognitívne vedné disciplíny vznikli ideové východiská zovšeobecňovania a filozofickej využiteľnosti ich čiastkových poznatkov.

Hrušovský v šesťdesiatych rokoch tvorivo reaguje na všeobecnú teóriu systému a na nové otázky empirických vied skúmajúcich diferenciácie a vzájomné pôsobenia otvorených štruktúr. Vzťah medzi pojmami *systému* a *štruktúry* interpretuje takto: „*Materiálna štruktúra môže byť traktovaná ako systém, ak vlastnosti, ktoré sú prvkami systému, sú zároveň podstatnými vlastnosťami objektu. To znamená, že prvok systému môže zastupovať nejakú vlastnosť materiálnej štruktúry. Pretože materiálne štruktúry majú množstvo vlastností, ich systémové usporiadanie vystihuje vždy len niektoré stránky objektu...*“ (Hrušovský 1965, 26).

Z hľadiska nášho skúmania význam tohto konštatovania spočíva v porozumení fungovania živých sociálnych štruktúr. Ak nejakú ich vlastnosť môže zastupovať určitý prvok systému, tak hrozí, že uzavretý systém môže danú imanentne usporiadanú štruktúru kedykoľvek vtiahnuť do svojich sietí a využiť ju na vlastné ciele. Dobrým príkladom je ideologizácia kultúry, vedy a umenia za vlády totalitného spoločenského systému. Avšak Hrušovský upozorňuje na to, že práve hierarchická pluralita imanentne usporiadaných živých štruktúr je prekážkou ich neautentického zneužitia tým-ktorým systémom, lebo v rámci danej vnútornej štruktúry vždy spolupôsobia „diferencované energie“ kontinuity.

Toto vysvetlenie osobitne platí o ponímaní kultúry ako *superštruktúry*. Už samotný pojem *superštruktúry* indikuje hierarchicky usporiadanú pluralitu sociálnej reality, v rámci ktorej kultúrne entity v daných historických podmienkach svoje funkcie transformujú. Na tento fakt napríklad Hrušovský poukazuje v kontexte performancie sémantického významu básnického jazyka slovenskej nadrealistickej poézie a sémantického významu logickej syntaktiky. Zatiaľ čo poézia reprezentuje „*maximum uvoľnenia významových zložiek básnického textu*“ (Hrušovský 1965, 195), požiadavky logickej syntaktiky

vymedzujú formálne pravidlá vnútornej stavby teoretických textov. Ide tu síce o jeden konkrétny stupeň hierarchickej architektúry systému kultúry, ale výhoda tohto príkladu spočíva v jasnosti, s akou ukazuje, ako môže istý element kultúry, v tomto prípade nadrealistická poézia, priamo otriast' celou stavbou petrifikovanej dobovej kultúry.

Hrušovského ponímanie teoretickej špecifickosti kategórií štruktúra a systém, ako sme sa snažili ukázať, sú vzájomne prepojené s jeho kľúčovým pojmom *superštruktúry*, ktorému sa budeme venovať neskôr. Na tomto mieste iba konštatujeme, že do systému tejto kultúrnej *superštruktúry* Hrušovský začleňuje, samozrejme, aj filozofiu a na vtedajšie časy s veľkou odvahou vyzýva rešpektovať jej autonómnosť a nezávislosť od dobových „*mimosystémových tlakov*“ (Hrušovský 1965, 199). To v kontexte nášho skúmania potvrdzuje, že kategórie systému a štruktúry Hrušovský používa nielen v epistemologickom kontexte, ale aj ako výzvu adresovanú dobovým verejným aktérom v záujme rešpektovania takého chápania reality, ktoré uznáva vzájomnú prepojenosť jednotlivých sociálnych systémov, a pritom nenihilizuje ich imanentnú autonómnosť. Toto tvrdenie potvrdzuje okrem iného krátky dodatok v knihe *Problémy, portréty, retrospektívy*, kde Hrušovský konštatuje: „*Kedykoľvek sa v minulosti pripisovala primárna záväznosť dobovým ideovo-politickým koncepciám, prevládalo historické, a teda mimosystémové ponímanie podstaty filozofie... Domnievam sa, že systémový prístup mal by sa pokiaľ len možno primárne rešpektovať, ak sa máme vyhnúť riziku narušenia vnútornej, imanentnej a špecifickej podstaty filozofie dobovým mimosystémovým tlakom*“ (Hrušovský 1965, 198-199).

Dnes si musíme uvedomiť, že už len výskyt štrukturalistických kategórií vo filozofických textoch vtedajšej doby mohol zapríčiniť prinajmenšom to, že daný text oficiálni vydavatelia odmietli alebo autora obvinili z propagovania tzv. západnej buržoáznej filozofie, ktorá v predstavách mocných úradníkov vtedajšieho režimu protirečila marxizmu.

Po rokoch *détente* u nás nastúpili roky tzv. normalizácie, čiže ideologického potláčania nielen štrukturalizmu, ale aj všetkých originálnych myšlienok filozofov. Aj Igor Hrušovský používa tieto kategórie veľmi obozretne, ale ich metodologickej užitočnosti sa nevzdáva. V diele, ktoré vyšlo o desať rokov neskôr pod názvom *Dialektika bytia a kultúry* (1975), je síce naďalej prítomný Hrušovského koncept štrukturalistického imanentizmu v interpretácii filozofie a kultúry, no nie prvoplánovo. Imanentné štruktúrne vzťahy v tomto diele nazýva vnútornými zákonitosťami a naďalej varuje pred hrozbou simplifikácií. „*Zanedbávanie vnútorných zákonitostí rozvoja, konkrétne filozofie, znamená, že filozofia sa redukuje na ideový epifenomén istého historického štádia a stráca iniciatívnu, ontotvornú anticipačnú funkciu vo vývine kultúry*“ (Hrušovský 1975, 95).

Týmto konštatovaním zároveň Hrušovský jasne vymedzil funkciu filozofie v kultúrnej evolúcii aj bez použitia pojmu, ktorý by bol v kontexte jeho štrukturalistickej orientácie adekvátny, čiže konceptuálnej metodologickej metafory interpretácie kultúry ako *superštruktúry*. No v čase normalizácie tieto výrazy viacerí slovenskí filozofi odmietali a Igora Hrušovského za ich akceptáciu v predchádzajúcich prácach ostro kritizovali. Napriek dobovému dogmatizmu a pseudomarxistickej kritiky teoretická a metodologická funkčnosť štrukturalistickej paradigmy sa jednoznačne potvrdila. Štrukturalistické kategórie a metódy v nových podmienkach rozvoja filozofického myslenia na Slovensku po

roku 1989 sa stali funkčnou súčasťou nielen jazyka filozofie, ale aj teoreticko-metodologických paradigiem parciálnych prírodných i spoločenských vied. Podľa nášho názoru veľký podiel na tom má ich filozofická analýza v dielach Igora Hrušovského.

3. Kultúra ako *superštruktúra*. Pozrime sa teraz bližšie na teoretické výhody a nevýhody Hrušovského pojmu kultúry ako *superštruktúry*. Najprv si položíme otázku: Prečo Hrušovský neinterpretuje filozofický pojem kultúry pomocou pojmu *systém*? Veď, ako sme ukázali vyššie, určité prvky štruktúry kultúry môžu podľa Hrušovského prenikať do celého sociokultúrneho systému spoločnosti alebo aj do systému určitých materiálnych entít.

Pojmu *štruktúry* Hrušovský dáva prednosť hlavne preto, lebo výhodou tohto pojmu je možnosť teoreticky vysvetľovať diachrónnu nerovnomernosť vývoja a funkcií konkrétnych elementov kultúry bez toho, aby sme ich museli celkom vytrhnúť z celostnej štruktúry kultúry. Toto tvrdenie možno ilustrovať na príklade náboženstva ako kontinuálneho elementu historickej štruktúry všetkých kultúr. Je evidentné, že rôzne náboženstvá, počnúc animizmom a končiac napríklad islamom, vždy mali ambíciu preniknúť do celého sociokultúrneho systému určitej spoločnosti a podriadiť si všetky jej genealógie, príbehy a hodnotové preferencie. Formálne povedané, náboženstvo ako element kultúry štrukturalistická interpretácia ponecháva so všetkými funkciami v rámci danej dobovej kultúry, ale zároveň vzhľadom na „vnútorné zákonitosti“ vývoja táto interpretácia sama osebe predikuje ideu zmeny a transformácie, i keď v danom okamihu ešte k nim nedochádza.

Domnievam, že túto predikatívnu funkciu pojmu *štruktúry* Hrušovský poníma v kontexte s celostným chápaním kultúry. Avšak pojem celostnosti interpretuje ako taký celok, ktorý je vytvorený prostredníctvom samoregulačných *vzťahov* medzi jej elementmi. Preto sa Hrušovský postavil proti všetkým dobovým pokusom intervenovať do imanentnej štruktúry kultúry prostredníctvom vonkajších tlakov.

V tomto zmysle sa ukázali aj ďalšie výhody pojmu *štruktúry* v porovnaní s pojmom *systému*. Hrušovský vychádza zo subtilného rozdielu medzi pojmami *systému* a *štruktúry* v tom zmysle, že pojem *systému* vyhradzuje prevažne na označenie určitej (napríklad synchronnej) usporiadanosti vzťahov medzi zložkami kultúry a spoločnosti. Jeho pojem *systému* zasa indikuje relatívnu stabilitu skúmaného predmetu. V kontextuálnom význame sa v jeho textoch o kultúre vyskytuje, samozrejme, aj pojem *systému*, ale Hrušovský kultúru nevysvetľuje iba ako celok systémových vzťahov – inak by musel v rámci interpretácie systémových zmien oklieštiť samoregulačnú imanentnosť kultúry a v jej rámci aj princíp relatívnej autonómie jej zložiek. Oprávnené môžeme predpokladať, že pojem *štruktúry* Hrušovský poníma ako pojem, respektíve ako konceptuálnu metaforu či významový znak implikujúci imanentnosť, autochtónnosť kultúry a jej zložiek. Spolu s uznaním *autochtónnosti* kultúry a jej elementov Hrušovský zdôrazňuje aj princíp *relatívnosti* kultúry (resp. kultúr), a to preto, aby ponímanie *imanentnosti* a *samopohybu* kultúry nevyústilo do redukcionizmu alebo chaosu. Ak uznáme, že práve z tohto dôvodu je Hrušovského pojem *superštruktúry* konceptuálnou metaforou, tak jej funkciou je vyjadrovať hlbinnú imanentnú vitalitu alebo „energiu“ kultúrnych entít, schopných z vlastných

vnútorných potrieb zmeniť svoje vzájomné interakcie a usporiadanie do konkrétneho systému. Z tohto dôvodu Hrušovský pri interpretácii problematiky kultúry uprednostňuje lexikálnu frekvenciu pojmu *štruktúry*.

Pojem *systému* podľa nás Hrušovský vyhradzuje na vysvetlenie usporiadanosti daných štruktúrnych interakcií v horizontálnej alebo vo vertikálnej hierarchii. Systém usporiadanosti vzniká na základe určitých akceptovaných pravidiel, zatiaľ čo štruktúra skúmanej entity sa vzhľadom na svoju imanentnosť prezentuje prostredníctvom autoregulácie. To je podľa nášho názoru dôvod, prečo Hrušovský na filozofické pomenovanie fenoménu kultúry používa výraz *superštruktúra*, a nie výraz *supersystém*.

Pojem *superštruktúry* vo filozofickom pojmosloví filozofie kultúry spĺňa nielen inováčnú lexikálnu funkciu, ale predovšetkým funkciu konceptuálnej metafory, ktorá evokuje čosi významnejšie a podstatnejšie než to, čo je možné uchopiť iba empirickými postupmi a opisom udalostí. Konceptualita tejto filozofickej metafory spočíva v tom, že jednak jasne vymedzuje hranice aplikovateľnosti tohto výrazu na oblasť kultúry, jednak poukazuje na to, že vertikálne rozvetvenie kultúry a jej hlbinné historické korene sú poňmané z pohľadu najvšeobecnejších charakteristík, čiže z pohľadu *filozofie kultúry*. Ide o vysvetlenie kultúry a zároveň aj o vymedzenie kultúrnej funkcie filozofie „v čase konfrontácií“ (Hrušovský, Zigo 1967, 31) pomocou predstavy „inštančnej autority“ (Hrušovský 1970, 68), akéhosi globálneho dáždika, pod ktorým súbežne prebiehajú dva fundamentálne procesy: štruktúracia reálnej kultúrnej *superštruktúry* a štruktúracia i systematizácia teoretických pojmov interpretácie tohto zložitého vzájomného vzťahu medzi teóriou a realitou. Pojem *superštruktúry* v pozícii konceptuálnej metafory evokuje výzvu skúmať konštitutívne spojenie medzi fakticitou kultúry a jej pojmovou interpretáciou.

„To, čo označujeme za určitý fakt, závisí od svojich štruktúrnych väzieb a zároveň od teoretického postoja vyjadreného danou pojmovou sústavou. Aj najbezprostrednejšie označenie určitého faktu je osnované určitým nocionálnym hľadiskom... Vysoký stupeň objektívnej platnosti výroku predpokladá rozsiahly aprobačný postup na základe platnej teoretickej štruktúry“ (Hrušovský 1970, 64).

Hrušovský upozorňuje na úskalia naivného realizmu, ktorý ignoruje fakt, „... že chápanie reality závisí aj od dosiahnutého stavu vedeckej teórie. Konkrétny empirický pojem a výrok prípadne môže byť <univerzálnym>, no nie je zároveň <apriórny>. Nie je apriórny napriek tomu, že ho možno traktovať syntakticky, t. j. z čisto formálnej stránky, z hľadiska jeho systémovej koherencie“ (Hrušovský 1970, 65).

Z hľadiska nášho skúmania Hrušovského pojmu *superštruktúry* oprávnené môžeme tvrdiť, že tento pojem ako metaforická propozícia spĺňa aj ďalšiu požiadavku, t. j. rozlišuje denotatívnu funkciu pojmu od jeho konotatívnej funkcie, ale pritom neneguje ani ich lexikálnu, ani ich sémantickú väzbu. „Rozlíšenie denotácie a konotácie som zdôraznil už vo svojich prácach zo začiatku tridsiatych rokov. Pri viacerých neskorších príležitostiach som poukázal na fakt, že oba tieto aspekty navzájom dialekticky súvisia a že pojmová extenzia a intenzia sú vo vedeckom vývine nerozlučne späté“ (Hrušovský 1970, 66). Hoci citovaný úryvok vyslovene nehovorí o pojme *superštruktúry*, z hľadiska nášho skúmania

potvrďuje, že tento pojem má v Hrušovského interpretácii filozofie kultúry funkciu konceptuálnej metafory.

Čo rozumieme pod výrazom konceptuálna metafora? Vo filozofickom texte je to pojem použiteľný pri stavbe koherentnej koncepcie určitého skúmaného javu, ale ešte nespĺňa požiadavku empirickej verifikácie, respektíve túto požiadavku spĺňa iba čiastočne. A práve to je situácia, v ktorej sa filozofické skúmanie kultúry na Slovensku nachádzalo a dodnes nachádza. Nedostatok alebo nevyjasnenosť konceptuálnych pojmov slovenská kulturológia zvyčajne nahrádza denotatívnymi deskripciami a ilustráciami, zatiaľ čo dimenzii vedeckých konotácií sa venuje iba okrajová pozornosť. Preto sa domnievame, že Hrušovského pojem kultúry ako *superštruktúry* túto funkciu konceptuálnej metafory ponúka a že ako najvšeobecnejšia kategória môže mať v kulturologickom pojmosloví „inštančnú autoritu“.

Aké sú ďalšie teoretické funkcie pojmu *superštruktúry*? Pojem *superštruktúry* v pozícii konceptuálnej metafory v Hrušovského ponímaní filozofických otázok kultúry podľa nášho názoru súvisí aj s jeho pojmom peratického bytia. Z hľadiska celostného chápania reálnej diferencovanosti praktickej aktivity človeka, ktorého výsledkom je diverzita štruktúry kultúry, Hrušovský v práci *Dialektika bytia a kultúry* konštatuje, že „... *poznávanie, prax, vedecký progres sú možné práve preto, že bytie je nejako usporiadané, (peratické)...*“ (Hrušovský 1975, 141). Usporiadanosť Hrušovský interpretuje z hľadiska viacerých úrovní štruktúrnych vzťahov, hlavne funkcionalisticky, kauzalisticky a dialekticky. Tieto požiadavky chápe ako striktné vedecké. Pritom je potrebné „odlišovať štruktúry relatívne úzko vymedzené od širšie určených štruktúr“. Na tomto mieste sa Hrušovský opäť vracia k vysvetleniu pojmu *superštruktúry* a konštatuje, že „*keď sa vonkajšie vzťahy danej štruktúry javia ako vnútorné v superštruktúre, platí to vtedy, keď sú tieto vzťahy pre ňu nevyhnutné a zákonité ... Dôvodne teda hovoríme o multištruktúrnosti konkrétnej totality a celej objektívnej skutočnosti, o jej pluridimenziálnosti*“ (Hrušovský 1975, 152-153).

Na základe týchto tvrdení niet pochybností o tom, že sa Hrušovský nevzdal filozofického významu pojmu *superštruktúry*, ale naopak aj v rokoch totalitnej normalizácie zastáva stanovisko plurality reality a vyslovuje presvedčenie, že kultúrne diela nie sú iba odrazom reality, ako v tom čase na Slovensku tvrdili mnohí marxisti, ale že sú jej „*konštitutívnym faktorom*“. Skúmanie tejto otázky však už presahuje ciele tohto textu.

Na záver nášho skúmania Hrušovského konceptu kultúry ako *superštruktúry* sa ešte v krátkosti zamyslíme nad otázkou: Aké ďalšie možnosti interpretácie poskytuje tento pojem? Keď sme uviedli, že z hľadiska kreovania slovenskej kulturologickej terminológie pokladáme tento pojem za kľúčový, samozrejme sme tým nevylúčili jeho filozofický význam.

Ak Hrušovský jednoznačne zastáva ontologické stanovisko peratickosti bytia, tak môžeme predpokladať, že superštruktúrne vzťahy peratickosti bytia postihuje práve týmto pojmom v zmysle ontologickej metafory. *Superštruktúra* vyjadruje ontologický koncept multidimenziálnosti bytia, ktorú Hrušovský vysvetľuje ako mnohohrstvovú usporiadanosť (peratickosť). Tento jeho pojem plne zodpovedá klasickej tradícii ontológie, spájajúcej možnosť poznateľnosti bytia s predpokladom jeho usporiadanosti. Chaos je nepozna-

teľný, tvrdil už Aristoteles. Pojem *superštruktúry* by sme teda mohli zaradiť aj medzi tie filozofické pojmy, ktoré sú imperatívnymi, nie však apriórnymi ontologickými metaforami. Rozdiel medzi filozofickou metaforou a filozofickou kategóriou vidíme v tom, že metafora vyjadruje to, čo ešte v danom kognitívnom akte nie je možné exaktne definovať. Filozofická kategória je naopak definíciou denotátu a reprezentuje celý systém historicko-filozofického kontinua jej ponímania.

Druhy a funkcie metafory sú diferencované podľa žánru a morfológie textu. V záujme odlíšenia filozofickej metafory od iných druhov sme Hrušovského pojem *superštruktúry* nazvali filozofickou konceptuálnou metaforou. Avšak aj v rámci filozofického jazyka sa vyskytujú rozličné druhy a typy metafor, ktorým sa však v tomto texte nevenujeme. Explanačná funkcia konceptuálnej metafory sa konštruje na báze novej hypotézy alebo inovácie určitej paradigmy. Úlohou paradigmy v tomto zmysle je udržanie konceptuality novej kognitívnej teórie daného predmetu.

Z hľadiska požiadavky rešpektovať konštitutívnu interakciu medzi ontologickou a kognitívnu interpretáciou daného predmetu skúmania možno na záver konštatovať, že Hrušovského pojem kultúry ako *superštruktúry* naznačuje nielen konceptuálne východiská splnenia uvedenej požiadavky, ale poskytuje navyše mnohé doteraz nevyužitú kognitívne inšpirácie, pokiaľ ide o rozvoj slovenskej filozofie kultúry a kulturológie.

Záver. Predmetom nášho skúmania bola otázka významu Hrušovského pojmu *superštruktúry* z hľadiska súčasného procesu konštituovania filozofických východísk slovenskej kulturológie. Ako sme ukázali, funkcia tohto výrazu je paradigmatická a zároveň metaforická. V paradigmatickom kontexte prispieva k udržaniu konzistentnosti štrukturalistickej paradigmy vo filozofii kultúry. Ako konceptuálna metafora na jednej strane poukazuje na potrebu skúmania interakcií medzi filozofickými a vedeckými pojmami, no na druhej strane v procese interpretácie kultúrnych fenoménov evokuje metodologickú výzvu, aby sme v kulturologickom pojmosloví priznali explanačnú silu aj „semislabým“ (Filkorn) resp. polysémantickým pojmom.³

Literatúra

- HRUŠOVSKÝ, I. (1965): *Problémy, portréty, retrospektívy*. Bratislava: SAV.
HRUŠOVSKÝ, I. (1970): *Problémy filozofie*. Bratislava: OBZOR.
HRUŠOVSKÝ, I. (1975): *Dialektika bytia a kultúry*. Bratislava: OBZOR.
HRUŠOVSKÝ, I., ZIGO, M. (1967): Pozitivismus, voluntarizmus, novokantovstvo. In: *Antológia z diel filozofov*. Zv. 7, Bratislava: VPL.
KAMPITS, P. (1995): *Malé dějiny rakouské filozofie*. Praha: CONCORDIA.
BAKOŠ, V. et al. (2009): *Filozofické iniciatívy Igora Hrušovského*. Bratislava: Filozofický ústav SAV.
BAKOŠ, V. (2003): *Zakladateľská osobnosť slovenskej profesionálnej filozofie*. *Filozofia*, 58 (7).
BAKOŠ, V. (2005): *Štrukturalizmus redivivus*. *Filozofia*, 60 (10).

³ Dostupné na: http://www.amesh.sk/pdf/Bielik-Pojem_met Projekt APVV-0149-12 (navštívené 13. 02. 2016)

- DEMĽANČUK, N. – FAJKUS, B. (eds.) (2002): *Kultura a vědecká racionalita*. Dobrá voda u Pelhřimova: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk, s. r. o.
- LEHMANNOVÁ, Z. et. al. (2010): *Paradigma kultur*. Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk, s. r. o.
- ŠPAŇÁR, J., HRABOVSKÝ, J.: (1987): *Latinsko-slovenský/Slovensko-latinský slovník*. Bratislava: SPN.
- ŠALING, S. et al. (2006): *Veľký slovník cudzích slov*. Bratislava – Prešov: Vydavateľstvo Samo.
- MATEJOV, F. – ZAJAC, P. (ed.) (2005): *Od iniciatívy k tradícii. Štrukturalizmus v slovenskej literárnej vede*. Brno: Host. Dostupné na: [http://www.amesh.sk/pdf/Bielik – Pojem_met Projekt APVV-0149-12](http://www.amesh.sk/pdf/Bielik-Pojem_metProjektAPVV-0149-12) (navštívené 13. 02. 2016).

Marta B. Zágoršeková
Fakulta medzinárodných vzťahov
Ekonomická univerzita v Bratislave
Dolnozemska cesta 1/b
852 35 Bratislava 5
Slovenská republika
e-mail: marta.zagorsekova@euba.sk